

Naturalisering in verklarend en historiserend sociologisch onderzoek

Gerhard Nijhof¹

Summary

Naturalization in explanatory and historizing sociological research

This article questions whether naturalization can be observed in historical and explanatory sociological research. Naturalization is described as the process in which social phenomena are presented as natural givens, not as constructed through human agency in processes of interpretation. Signs of naturalization are detected in research reports from both sociological approaches. Several explanations for naturalization in sociological research are suggested. Rigorous constructivism is proposed as a solution. The realization of such constructivism can be enhanced by the introduction of a sociological theory of language, as developed in the philosophy of language and in text sociology.

1. Inleiding

De werkelijkheid 'sociologiseren', dat is de theoretische taak waar de sociologie voor staat. Sociologiseren is verwoorden hoe de 'sociale werkelijkheid' kan worden gedacht. Dat is nodig omdat de sociale werkelijkheid niet een af te scheiden domein is. Object van de sociologie is de hele werkelijkheid, maar in een bepaald opzicht. In de Weberiaanse opvatting van sociologie wordt dat formele object gevormd door de sociale betekenissen die worden toegekend aan dingen die gebeuren. Weber illustreert deze opvatting in zijn inleiding op *Wirtschaft und Gesellschaft* (1925) met een voorbeeld. Om te weten welke betekenis moet worden toegekend aan iemand die in het bos staat te hakken, is hij een houthakker of is het iemand die zijn woede staat te koelen, moet de 'von dem oder den Handelnden gemeinten Sinn' (p.5) van het gedrag worden achterhaald. Daarna pas kan het hak-gedrag als een handeling worden beschreven. Hakken op zich is een fysiek-, geen sociaal verschijnsel. Over handelingen, over betekend gedrag, daarover gaat de sociologie. Sociale werkelijkheid is dus een in interpretatie geconstrueerde werkelijkheid (Searle, 1995).

In welke termen de sociale werkelijkheid ook wordt onderzocht – als voortgaande interactie, als stelsel van veranderende figuraties, als handelingen van overwegende individuen, als tekstuele transformatie – steeds gaat het daarbij om de betekenissen die betrokkenen toekennen aan wat er gebeurt, niet louter persoonlijke, maar betekenissen die in zekere mate worden

gedeeld, die een zekere geldigheid bezitten. Sociologen bestuderen die betekenissen die tot stand komen in de toepassing van sociaal figurerende 'interpretatieve repertoires' (Potter & Wetherell, 1987).

Deze omschrijving van het object van de sociologie maakt haar tot een moeilijke wetenschap. De sociologie heeft niet met eenvoudig gegeven en eenduidig te beschrijven feiten van doen, maar met interpretaties. Die interpretaties zijn uit hun aard instabiel. Zij kunnen altijd weer veranderen. De sociale werkelijkheid is daarom een instabiele, veranderlijke werkelijkheid. Als iets een tijdlang voor hetzelfde wordt gehouden, kunnen sociologen dat niet toeschrijven aan een vaststaande werkelijkheid, maar aan de tijdelijke stabiliteit in interpretatie. Als sociologen vaststaande objecten onderscheiden, kan dat alleen als gevolg van een maatschappelijke operatie waarin tijdelijk wordt vastgelegd wat altijd weer kan veranderen. Zo'n opvatting over sociologie heeft consequenties voor het onderzoek. Sociologen kunnen in hun onderzoek nooit doen alsof zij met fysieke feiten van doen hebben. Sociologische onderzoekers hebben niet met een gegeven werkelijkheid van doen, maar met een geïnterpreteerde. Voor empirische sociologen is dat altijd de interpretatie die in het sociale leven geldt, niet die van sociologen zelf. Zij kunnen niet zelf uitmaken wat als sociale werkelijkheid geldt.

Waar de sociale werkelijkheid niet als geïnterpreteerd wordt opgevat, maar als gegeven, wordt voorbijgegaan aan het typerende van de sociale werkelijkheid: het proces van betekenisgeving, als was er sprake van natuurfeiten, met vaste betekenissen, te beschrijven met een enkele naam. Waar de sociale werkelijkheid zo voor gegeven wordt gehouden is van 'naturalisering' sprake. In dat proces worden 'social phenomena ... endowed with thinglike properties which they do not in fact have (...), denying (...) the idea they are produced and reproduced through human agency' (Giddens, 1984, p. 180). Sociologen die naturaliseren, miskennen het sociale van de sociale werkelijkheid en daarmee het object van hun discipline.

De vraag is in hoeverre sociologen in hun onderzoek zich aan deze opvatting over het object van de sociologie houden. Presenteren onderzoekers de werkelijkheid die zij onderzoeken als een geïnterpreteerde en dus veranderlijke werkelijkheid? Of laten zij tekenen van naturalisering zien, en stellen zij de objecten van hun onderzoek voor als waren het gegeven natuurfeiten? De stelling die hier met voorbeelden geïllustreerd zal worden verdedigd, is dat in onderzoek binnen twee belangrijke stromingen in de Nederlandse sociologie, de verklarende en de historiserende, weliswaar aandacht voor het interpretatieve karakter van de onderzochte sociale werkelijkheid valt waar te nemen, maar dat er toch ook tekenen van naturalisering zijn te constateren.

2. Betekenis in verklarende en historiserende sociologie

Verklarende sociologen – ruim gevat – zoeken naar de condities die de variantie in een verschijnsel teweegbrengen en vooral naar de mechanismen, door hen meestal gezien als overwogen keuzes, die deze variantie kunnen verklaren. Waar zij dat doen, speuren zij naar de betekenissen die betrokkenen aan die condities toekennen: 'om aan te geven hoe ... omstandighe-

den het handelen beïnvloeden, moet men ... de subjectieve handelingssituatie reconstrueren', er acht op slaan hoe mensen 'verwachtingen ten opzichte van de wereld genereren en de te verwachten toestanden als min of meer waardevol evalueren' (Lindenberg, 1996b, p. 611). 'Subjectieve utiliteit' in de woorden van Gadourek (1996, p. 56) vormt het perspectief van waaruit verklarende sociologen gedrag bestuderen. Die subjectieve handelingssituatie wordt door hen gespecificeerd in termen van 'preferenties', 'intenties', 'maximaliseringswensen', 'verwachtingen' en 'evaluaties', alle gezien als interpretaties, hier als mogelijke 'redenen' voor gedrag (Gadourek, 1996, p. 47; Lindenberg, 1996b, p. 614). Verklarende sociologen benadrukken dus betekenisgeving en pleiten ervoor deze als een actieve afweging te zien, niet als een attitude, als een betrekkelijk vaststaande handelingsbereidheid. Daarin benadrukken zij ook het veranderlijke van die interpretaties.

Historiserende sociologen zoeken naar processen van verandering en naar veranderingen in betekenis die deze teweegbrengen. Exemplarisch is het onderzoek van Elias (1939) naar de gevolgen van staatsvorming, of algemener: toenemende interdependentie, voor de gevoels-huishouding van mensen. Soms gaan zij verder en lijken zij ook verder gevorderd in de 'interpretatisering' van de werkelijkheid dan de verklarende. De Swaan (1996a) verwijt verklarende sociologen juist aan veranderingen geen recht te doen en 'vanuit een gegeven toestand te denken' (p. 604). Hij verzet zich tegen een denken in termen van eenzijdige causaliteit en spoort sociologen aan te denken in termen van interdependentie, nog beter van spiraalbewegingen, van cyclische processen die elkaar opvolgen. Als – schrijft De Swaan (1996a, p. 596-597) – bepaalde 'strevingen' tot 'groepsvorming' leiden en vervolgens tot een 'wij-gevoel', verandert dat gevoel de strevingen weer en zo ook weer de groepsvorming en het gevoel daarbij, en zo verder, een cyclus die vooral interpretatief van aard is.

In beide vormen van sociologie is dus in de theorie van een interpretatieve oriëntatie sprake. Opvallend is echter dat deze oriëntatie in beider onderzoek vooral op verklarende mechanismen betrekking heeft, minder op de verschijnselen die worden onderzocht. Deze – zo zal blijken – worden in beide vormen van sociologie nogal eens als gegeven beschouwd, als waren het natuurfeiten, geen betekenisconstructies. De onderzochte verschijnselen blijken dan wel te (kunnen) variëren naar frequentie of intensiteit, of naar de omgang ermee, maar niet naar hun aard. Impliciet wordt zo verondersteld dat deze verschijnselen gegeven zijn, en dus blijven wat ze 'zijn'. De 'interpretatisering' die met de introductie van mechanismen en belevingen werd teweeggebracht, blijft dan beperkt. De werkelijkheid wordt in zulk onderzoek 'partieel geïnterpreteerd': wel de mechanismen en belevingen, niet de verschijnselen. In verklarend onderzoek wordt dan wel het verklarende proces als interpretatie onderzocht, maar niet het te verklaren verschijnsel. In historiserend onderzoek wordt dan wel de veranderende beleving of omgang met iets onderzocht, maar niet dat iets zelf.

3. Een vroeg voorbeeld van naturalisering in verklarend sociologisch onderzoek

Durkheims (1897) studie van zelfdoding kan gelden als een klassiek voorbeeld van naturalisering. Durkheim onderzoekt de sociale condities die zelfdoding zouden kunnen verklaren op hun betekenis. Maar het verschijnsel zelfdoding zelf blijft voor hem een gegeven, dat – zij het niet zonder problemen – eenduidig kan worden vastgesteld. Hij volstaat met ‘déterminer l’ordre de faits que nous nous proposons d’étudier sous le nom de suicides. Pour cela, nous allons chercher si, parmi les différentes vertes de morts, il en est qui ont en commun des caractères assez objectifs pour pouvoir être reconnus de tout observateur de bonne foi...’ (p.2). Voor Durkheim ligt het sociale en dus het sociologische van het verschijnsel zelfdoding in de sociale oorzaken ervan, niet in de sociale constructie van het verschijnsel zelf.

Atkinson (1978) toonde echter in een baanbrekend onderzoek aan dat wat sociologen als Durkheim voor ‘zelfdoding’ houden, geen vaststaand feit is, maar de resultante van sociale praktijken. Zij blijken een verschijnsel tot object van onderzoek te hebben dat er niet eenvoudig is, maar in praktijken van interpretatie tot ‘zelfdoding’ is ‘gemaakt’. ‘Zelfdoding’ blijkt in Atkinsons studie een sociaal verschijnsel, niet omdat het sociale oorzaken heeft, maar omdat het verschijnsel zelf in praktijken van betekenisgeving tot stand komt. Atkinson laat zien hoe in een Engelse ‘coroner’s court’ ‘zelfdoding’ wordt geconstrueerd. Verschillende partijen blijken, elk vanuit hen typerende interpretatieve repertoires, vaak na onderlinge afstemming en soms na onderhandeling, te besluiten of er van ‘zelfdoding’ sprake is. Artsen blijken sterfgevallen vooral te interpreteren vanuit overwegingen van gezondheidszorg: was de dood te voorkomen geweest? Juristen blijken vooral schuldvragen in het hoofd te hebben: is er niet van ongeluk of moord sprake? Ook de bronnen die worden gebruikt om tot het oordeel ‘zelfdoding’ te komen, blijken eerst na interpretatie tot mogelijke ‘tekenen van zelfdoding’ geconstrueerd te worden. Achtergelaten briefjes blijken niet zomaar ‘suicidal notes’ (p. 115), maar worden eerst als zodanig geclassificeerd. In zulke praktijken wordt vastgesteld of verdachte sterfgevallen ‘most convenient’ (p. 141) als ‘zelfdoding’ kunnen worden beschouwd. In deze interpretaties wordt een sterfgeval tot een ‘zelfdoding’, worden fysieke feiten tot een sociaal verschijnsel. Statistieken over ‘zelfdoding’ zijn daarom niet de resultante van de optelling van identieke gedragingen. Aan de cijfers liggen gecompliceerde interpretatieprocessen ten grondslag. Als deze interpretaties lokaal verschillen, zijn ‘zelfdodingen’ lokaal geconstrueerde verschijnselen. Geregistreeerde ‘zelfdodingen’ zijn daarom niet zonder meer moeilijk optelbaar en frequenties moeilijk vergelijkbaar. Achter de naam van ‘zelfdoding’ kan geen vaststaand feit worden verondersteld. Waar dat wel gebeurt, is van naturalisering sprake.

Verklarende sociologen als Ultee, Arts en Flap (1992) storen zich niet aan deze bevindingen in hun analyse van ‘zelfdoding’ (p. 108-133). Zij schrijven dat er voor hen van ‘zelfdoding’ sprake is als ‘zoals het woord zegt ... mensen er in slagen zich te doden’. Geen woord over hoe zoiets is vast te stellen. Over ‘mislukte zelfdodingen’ schrijven zij wel in termen van betekenis. Als deze worden geconstateerd, doet zich het probleem voor hoe ze ‘te interpreteren’ (p. 111). Sommige lijken ‘hulpkreten’ en een ‘uitdrukking van levenswil’, andere lijken ‘ingege-

ven door het oprechte verlangen een einde aan het leven te maken' (p. 111). Diversiteit in interpretatie dus, maar toch nog van gegeven 'pogingen'. Ook deze lijken zonder interpretatie te constateren.

De bevinding van Atkinson dat 'zelfdoding' geen eenduidig vast te stellen feit is, maar een sociaal geconstrueerd verschijnsel, vormt geen ongelukkig voorval in de geschiedenis van de sociologie. Zij heeft consequenties voor de beoefening van de sociologie, ook de verklarende. In de sociologie moeten op grond van Atkinsons bevindingen niet alleen de verklarende processen worden gesociologiseerd, maar ook de te verklaren verschijnselen zelf. Deze kunnen niet voor gegeven worden gehouden omdat zij de resultante zijn van sociale praktijken. Ook deze verschijnselen zullen als lokale constructies moeten worden onderzocht. Waar zij voor gegeven worden gehouden is van naturalisering sprake.

4. Naturalisering in verklarend sociologisch onderzoek

Naturalisering is ook in hedendaags verklarend sociologisch onderzoek waar te nemen. De naturalisering is meestal geconcentreerd in de onafhankelijke en afhankelijke variabelen, de betekenisgeving vooral in de mechanismen die mediëren tussen deze variabelen. Die mechanismen verklaren hoe en onder welke condities een variabele zijn werking doet gelden. De mediërende processen zijn in verklarend onderzoek vaak uit theorieën afgeleid en nemen de vorm aan van 'rationele afweging' (Van Dijk & Siegers, 1996), van een 'sociale productiefunctie' waarin iets wordt beoordeeld op zijn bijdrage aan 'behoeftevervulling' (Steierink, 1996; Dunk, Groenewegen & Dekker, 1992), van de 'strategische waardering' van iets, bijvoorbeeld van het huwelijk (Bernasco & Giesen, 1997), of van betekenisstoekenning, bijvoorbeeld die van 'steun' aan interacties (Tijhuis, 1994). Al deze mechanismen sluiten betekenisgeving in zich, hoewel het soms de onderzoeker is die de betekenis bepaalt, en het – zoals in de productiefunctie-theorie – poneren van bepaalde behoeften als 'universal goods' en als 'part of human nature' (Lindenberg, 1996, p. 169) naar naturalisering tendert.

In verhouding tot de aandacht die in de verklarende mechanismen aan betekenis wordt toegekend zijn de onafhankelijke en afhankelijke variabelen karig bedeed. Vaak worden zij als eenvoudig te constateren fenomenen gepresenteerd die met hun naam gegeven zijn en geen nader onderzoek behoeven. Het betreft dan variabelen als 'samenleefvorm' (Bernasco, 1996; Bernasco & Giesen, 1997), 'deelname aan culturele activiteiten' (Ganzeboom, 1989), 'verwijzingen van huisartsen naar fysiotherapeuten' (Uunk, Groenewegen & Dekker, 1992), of 'netwerken' gemeten aan 'de aan- of afwezigheid van bepaalde relaties' (Tijhuis, 1994). Ook in verklarend onderzoek naar 'vrijetijdsgedrag' valt naturalisering waar te nemen als daar alleen 'gedrag' voorwerp van onderzoek is, niet de interpretatie daarvan (Knulst, 1996). 'Tv-kijkgedrag' kan niet door de onderzoeker als 'oproepbare ontspanning' (p. 322) worden gekarakteriseerd zonder te onderzoeken of die betekenis ook door de onderzochten wordt gedeeld. Een mooi voorbeeld van naturalisering uit stratificatie-onderzoek brengt Glebbeek (1996) ter sprake. Hij signaleert dat aan veel mobiliteitsonderzoek het idee van een 'stoelendans' ten grond-

slag ligt. Sociale mobiliteit zou worden opgevat als verandering binnen een overigens gelijkblijvende en dus als gegeven opgevatte beroepen- of inkomensstructuur. Verandering in die structuur zelf zou als een tijdelijke aberratie worden opgevat, waarvoor in onderzoek moet worden gecorrigeerd. Dat idee van een stoelendans staat of valt, volgens Glebbeek, met de vraag of 'mensen zelf vraagstukken van gelijkheid en ongelijkheid als een stoelendans interpreteren' (p. 723). Waar variabelen worden gepresenteerd als verwijzend naar vaststaande en gegeven verschijnselen is van naturalisering sprake.

Natuurlijk schuilt er in veel van de onafhankelijke en afhankelijke variabelen een betekenselement omdat zij meestal niet direct gemeten worden, maar via interviews of enquêtes in de antwoorden van respondenten. In 'netwerk'-onderzoek bijvoorbeeld moeten de respondenten zelf aangeven met wie zij 'belangrijke' en 'frequente' contacten onderhouden, hoewel de variabele als 'netwerkomvang' wordt gepresenteerd (De Jong Gierveld & Dykstra, 1996, p. 196). Maar dit moet niet gezien worden als een arte-fact van de onderzoekstechniek. Netwerken kunnen, evenmin als 'zelfdoding', door sociologen als feiten worden opgevoerd die alleen maar onthuld hoeven te worden. Niet objectieve kenmerken vormen de sociale werkelijkheid van een 'netwerk'. Zij worden in subjectieve interpretaties geconstrueerd. Dat gebeurt waar betekenissen als 'steun' of 'reciprociteit' (Van Tilburg, Sonderen & Ormel, 1991) als constituerend worden gezien voor een 'netwerk'.

Zo'n subjectieve betekenis kan niet door de onderzoeker aan objectieve data worden toegerekend. Dat bleek bijvoorbeeld in Van de Bos' (1989) onderzoek naar ouderen met gezondheidsklachten. Zij bleken maar beperkt 'professionele hulp' te wensen, omdat zij hulp vaak niet zozeer als 'steun' percipieerden, maar als 'inbreuk op de privacy' en als 'inlevering van autonomie' (p. 100). Wat als 'steun' geldt is afhankelijk van de interpretatie van de onderzochten. Betekenisgeving lijkt echter niet zozeer in het onderzoek te worden betrokken om de sociale constructie van onafhankelijke en afhankelijke variabelen te onderzoeken, maar vooral om zicht te krijgen op verklarende mechanismen, op hoe bijvoorbeeld 'netwerken' gezondheidsbedreigend of beschermend werken. Dat gebeurt door 'netwerken' te onderzoeken op de betekenissen die mensen aan objectief vastgestelde relaties of interacties toekennen: bijvoorbeeld die van 'bescherming' (Tijhuis, 1994) of 'eigenwaarde' (Tijhuis, 1996). Onderzoek naar de betekenis van 'netwerken' is geen voldoende sociologisering van het object van onderzoek. De 'netwerken' zelf kunnen dan nog steeds als gegeven worden beschouwd, als objectief bestaand. Van werkelijke sociologisering is sprake als ook de relatiepatronen afhankelijk worden gesteld van de interpretaties van de onderzochten. Ook de sociale werkelijkheid van 'netwerken' wordt in betekenisgeving geconstrueerd.

In verklarend onderzoek zijn wel belangrijke aanzetten te vinden voor de sociologisering van de onafhankelijke en afhankelijke variabelen. In Ganzebooms (1984) studie naar 'cultuurdeelname' wordt de naturalisering van deze afhankelijke variabele aan de orde gesteld, zij het nog impliciet. Alhoewel hij cultuurdeelname meet aan objectieve variabelen als 'museumbezoek', leidt een informatieverwerkingstheorie hem ertoe het object van onderzoek te 'semantiseren'. Zowel de culturele stimulus wordt als 'drager van betekenissen' opgevoerd (p. 34), als

de bezoekers met hun 'kennis' (p. 42) en 'verwachtingen' (p. 44). Beide komen samen in een act van 'verwerking' (p. 22). In dat proces van informatieverwerking construeren zij de culturele stimulus. 'Schouwburgbezoek' kan zo tot verschillende sociale werkelijkheden worden, voor de één tot een 'statusfenomeen', voor de ander een 'kunstbeleving'.

Iets soortgelijks is waar te nemen in onderzoek naar 'arbeidsmarktparticipatie'. Daarin wordt niet alleen de participatie aan de arbeidsmarkt voorgesteld als het resultaat van een sociale praktijk, van bijvoorbeeld 'besluitvorming' (Bernasco, 1996), maar wordt ook de aanbodkant van de arbeidsmarkt gesociologiseerd als het resultaat van vraagprocessen van arbeidsaanbieders, bijvoorbeeld via 'perceptie van risico's' en 'reductie van onzekerheid' (Van Doorne-Huiskes & Tazelaar, 1996, p. 235 en p. 233). Vraag en aanbod blijken geen gegeven, maar worden in praktijken van betekenisgeving geconstrueerd en in interacties tot een markt gemaakt (Nijhof, 1992b).

Hoewel verklarende sociologen dus aandacht schenken aan betekenisgeving, blijkt deze vooral in de verklarende mechanismen geconcentreerd, en blijken hun onafhankelijke en afhankelijke variabelen vaak op als gegeven gepresenteerde verschijnselen betrekking te hebben. Soms is het de vraag of wel tot naturalisering kan worden geconcludeerd, of dat eerder van tekortschietende operationalisering sprake is, waarin homogeniteit of universaliteit in betekenis wordt voorondersteld, zoals Durkheim een homogene betekenis van 'suicide' veronderstelde, of overeenstemming tussen onderzoeker en onderzochte over de betekenis van woorden wordt aangenomen, bijvoorbeeld van het woord 'steun'.

5. Naturalisering in vroeg historiserend sociologisch onderzoek

Webers (1920) studie naar processen die tot de ontwikkeling van het westerse kapitalisme hebben geleid kan worden gelezen als een vroege poging het object van onderzoek te sociologiseren. Weber concludeert dat de 'Geist des Kapitalismus' werd opgeroepen door het activistische wereldbeeld en de praktisch-rationele levenswijze die in het ascetische protestantisme tot ontwikkeling waren gekomen. Weber wijst er echter met nadruk op, met data ondersteund, dat deze 'Geist' een historisch verschijnsel was: 'ein historisches Individuum ... d.h. ein Komplex von Zusammenhänge in der geschichtlichen Wirklichkeit, die wir unter dem Gesichtspunkte ihrer Kulturbedeutung begrifflich zu einem Ganzen zusammenschliessen.' (p. 39). Daarom zegt Weber het begrip niet aan het begin van zijn onderzoek te kunnen definiëren. Wezenlijk voor 'historischen Begriffshildung' is dat de werkelijkheid 'nicht in abstrakte Gattungsbegriffe' wordt gevat, maar in 'unvermeidlich spezifisch individueller Farbing' (p. 40).

Net als Atkinson bij 'zelfdoding' deed, attendeert Weber op de lokale constructie van de door hem beschreven kapitalistische cultuur. De karakteristieken van deze cultuur treft hij alleen aan in West-Europa en de Verenigde Staten van Amerika. In zijn analyse heeft Weber niet alleen deze westerse kapitalistische cultuur gehistoriseerd en gesociologiseerd, hij laat tegelijkertijd zien dat sociologen niet een gegeven werkelijkheid tot object van studie hebben, maar

een die in culturele processen van betekenisgeving tot stand komt. Hoewel Weber zijn object van studie sociologiseerde, deed ook hij dat – net als Durkheim – maar beperkt. Zoals voor Durkheim ‘zelfdoding’ een gegeven was, zo blijkt dat voor Weber ‘het kapitalisme’ te zijn. Dat is voor hem een eenduidig definieerbaar gegeven: ‘Allerdings ist Kapitalismus identisch mit das Streben nach Gewinn: im kontinuierlichen, Nationalen kapitalistischen Betrieb; nach immer erneutem Gewinn: nach “Rentabilität”, (p. 2). Ook in Webers onderzoek wordt de sociale werkelijkheid dus maar partieel gesociologiseerd. De Westerse kapitalistische cultuur wordt in zijn betekenis gesociologiseerd, maar het kapitalisme zelf blijft een eenduidig gegeven.

6. Naturalisering in actueel historiserend sociologisch onderzoek

Historiserende sociologen van nu presenteren zich als onderzoekers van maatschappelijke veranderingen en van de veranderingen in betekenisgeving die daarmee gepaard gaan. De praktische moeilijkheid om de subjectieve handelingssituatie in het onderzoek van historische processen te betrekken, zoals Lindenberg (1996b, p. 612-613) die signaleert, zou hen kunnen beperken in de realisering van deze opdracht. Zij worden gedwongen ofwel van betekenissen af te zien, ofwel deze af te leiden uit vroegere uitingen of uit situaties waarin mensen zich bevonden, data met ‘low evidence’ volgens Lindenberg (zie voor een reactie: De Swaan, 1996b). Deze beperking zou een verklaring kunnen bieden voor de betrekkelijk geringe aandacht voor betekenisgeving in historiserend sociologisch onderzoek.

Maar soms ziet het er naar uit dat historiserende sociologen niet alleen om deze pragmatische reden het adagium van De Swaan niet volgen. Dat gebeurt bijvoorbeeld wanneer zij het object van hun vak breder definiëren dan alleen betrekking hebbend op betekenissen. De sociale werkelijkheid, betoogt bijvoorbeeld Wilterdink (1989, p. 101), bestaat voor historiserende sociologen niet alleen uit betekenissen, maar omvat ook ‘wat mensen met elkaar verbindt, hun onderlinge betrekkingen, de manieren waarop ze van elkaar afhankelijk zijn, invloed op elkaar uitoefenen, met elkaar samenwerken en elkaar tegenwerken’ (zie voor een kritiek: Nijhof, 1986; 1989bc). Historiserende sociologen volgen deze lijn als zij maatschappelijke veranderingen als gegeven beschrijven en betekenis vooral opvoeren in de gevolgen van die veranderingen. Dat gebeurt bijvoorbeeld in Elias’ (1939) analyse van de consequenties van staatsvorming, met de betekenis van het bezit van wapens en van zelfbeheersing als mediërende variabelen, voor beschaafd gedrag, opgevat als zelfbeheersing (zie ook Ultee e.a., 1992, p. 544). Dat gebeurt ook in Van Stolk en Wouters’ (1983) analyse van de gevolgen van de verzorgingsstaat voor de ‘gemoedsrust van de verzorgingsstaat’ van vrouwen.

Historiserende sociologen lijken hier niet aan naturalisering te willen ontkomen. Niet alles wat onderwerp van hun onderzoek is laten zij als betekenisconstructie verschijnen, en wat zij als betekenis opvoeren is vaak nog afgeleide betekenis, van regels bijvoorbeeld voor gedrag, en door de onderzoeker verwoord. Dat ook is te zien in Goudsbloms (1992) onderzoek naar vuurbeheersing. In die studie beschrijft hij de veranderde omgang met vuur, maar lijkt hij het vuur zelf overwegend als een gegeven, als een fysiek proces, op te vatten: ‘Vuur is ... een verbrandingsproces dat gepaard gaat met hitte en licht. De onmiddellijke werking ervan is ver-

nietigend. Het ontbindt de structuren van organische stoffen en zet die stoffen om in as en rook' (p. 15).

Goudsblom stelt zich de vraag hoe mensen een *modus vivendi* hebben gevonden met deze 'fysieke buitenwereld' (p. 25). Hij beschrijft de historie daarvan en karakteriseert deze als een proces van toenemende 'beheersing', een term die op betekenis zou kunnen duiden. Niet duidelijk is echter of hier de betekenis van degenen die met vuur omgaan in het spel is, of dat de betekenis van de onderzoeker afkomstig is, of dat 'beheersing' als een objectief vast te stellen gegeven figureert. De gevolgen van de toenemende beheersing typeert Goudsblom in termen die meer expliciet naar de betekenissen van de onderzochten verwijzen: 'Naarmate hun vermogen om vuur te beheersen groter is geworden, zijn de mensen hun levenswijze meer op de beschikbaarheid van vuur gaan instellen en daardoor zijn zij ook steeds afhankelijker geworden van het vuur en van de sociale organisatie en de psychische discipline die nodig zijn om er met een minimum aan overlast en gevaar, van te kunnen profiteren' (p. 25).

Maar als Goudsblom zowel de beheersing van vuur als de gevolgen ervan als processen van subjectieve betekenisgeving beschrijft, is het des te opvallender dat hij nauwelijks oog lijkt te hebben voor de in deze processen veranderende betekenis van het vuur zelf. In de loop van de geschiedenis blijft vuur voor Goudsbloms wat het 'is'. Hij blijft van 'vuur' spreken. Hij past zijn taal niet aan de veranderde omgangsvormen ermee aan, zelfs niet wanneer hij signaleert dat anderen dat wel hebben gedaan: 'In de negentiende eeuw werd het begrip vuur in de natuurwetenschappen (...) vervangen door begrippen als warmte en energie, en heeft het zijn centrale plaats in de wetenschappelijke theorie verloren' (p. 16). Waar 'vuur' in de natuurwetenschappen van naam is veranderd en tot 'energie' is geworden, blijft Goudsblom onveranderd van 'vuur' spreken. Dat is opmerkelijk, omdat het niet alleen de natuurkundigen zijn die hun taalgebruik hebben aangepast. Alledaagse mensen spreken nu van 'haardvuur', 'brand', 'een vuurtje' en 'een fikje'. Als 'haardvuur' lijkt 'vuur' de betekenis van beheerste gezelligheid te krijgen, als 'brand' van een nog steeds moeilijk beheersbaar fenomeen, een aanleiding voor schrik, als 'vuurtje' van een middel tot contact en als 'fikje' van kwajongensspel. Achter deze woorden gaan de uiteenlopende betekenissen schuil van iets dat alleen in zijn fysieke gestalte nog als 'vuur' betiteld kan worden.

Slechts op enkele plaatsen laat Goudsblom 'vuur' in een andere dan fysieke betekenis in zijn analyse toe. Zo karakteriseert hij 'vuur' als een 'wilde' natuurkracht (p. 15) en ook signaleert hij dat 'vuur' in mythen wordt voorgesteld als een 'levend wezen met een eigen geest, vervuld van goede of kwade bedoelingen' (p. 16), en ook als een 'oppermachtige god' (p. 106). En over het 'vuur' van onze voorouders schrijft hij in termen van 'wild vuur' (p. 232). Als hij over ouders en kinderen schrijft, karakteriseert hij 'vuur', in navolging van Bachelard, als 'sociaal vuur': 'Wat kinderen leren kennen is niet "vuur" zonder meer, maar "sociaal vuur" – vuur omgeven met signalen van hun ouders en van andere mensen. Zelfs aan de vrees voor vuur, die ons zo spontaan en natuurlijk voorkomt, zijn sociale ervaringen voorafgegaan: waarschuwingen en verboden, aanmaningen om voorzichtig te zijn en uit de buurt van het vuur te blijven'. Hij citeert zelfs Bachelards conclusie dat 'vuur' voor mensen eerder 'iets sociaals dan iets natuurlijk is' (p. 231).

Hoewel Goudsblom dus signaleert dat de betekenis van 'vuur' naar lokatie, tijd en leeftijd verschilt, spreekt hij onveranderd van 'vuur'. Waar dit uniforme woordgebruik optreedt, mist hij niet alleen de sociale aard van het verschijnsel dat object is van zijn onderzoek, maar onttrekt hij zich ook aan de spiraal van De Swaan: verandering van omgang brengt verandering in betekenis teweeg en verandering van betekenis weer verandering in omgang. In zo'n spiraal wordt 'vuur' tot een sociaal verschijnsel, tot een betekenis categorie, tot een sociaal geconstrueerd fenomeen. Dat gebeurt niet alleen in de bijzondere gevallen die Goudsblom signaleert. Met de verandering in de omgang met 'vuur' wisselt ook de betekenis van het object van deze omgang. Met de toenemende domesticatie ervan wordt 'vuur' sociaal een ander verschijnsel.

Een historiserende socioloog als De Swaan (1979) volgt in zijn analyse van de verbinding van veranderingen in man-vrouw betrekkingen en agorafobie wel de weg van betekenisconstructie, al lijkt hij daar door zijn data toe gedwongen en voert hij er niet expliciet theoretische gronden voor aan. In zijn onderzoek naar moeilijkheden van vrouwen rond de eeuwwisseling (De Swaan, 1979) typeert hij de veranderende man-vrouw-verhouding als de 'overgang van een bevelshuishouding naar een onderhandelingshuishouding' (eerder het oordeel van de onderzoeker dan van de onderzochte vrouwen, zo lijkt het). Agorafobie vat hij eveneens op als geconstrueerd: als een 'patroon zoals dat in beroepskringen omschreven wordt' (p. 12). De presentatie van psychische moeilijkheden als 'gegeven grootheden', als 'onafhankelijk van het optreden' van hulpverleners, ziet hij juist als een sociaal proces en schrijft hij hier toe aan de wens zich 'te rechtvaardigen' (Brinkgreve, Onland & De Swaan, 1979, p. 23).

Soms lijkt ook in historiserend sociologisch onderzoek de betekenisanalyse zich te concentreren in mediërende processen. De Swaan (1997) bijvoorbeeld signaleert 'maatschappelijke transformaties' en 'genocide' in Rwanda en verbindt deze via een complex, haast tekst-sociologisch geformuleerd, proces van betekenis transformatie van het in dat proces geconstrueerde onderscheid tussen 'Hutu's' en 'Tutsi's' waarin een betekenis 'die verwijst naar een verleden' dient om een tweede betekenis, die 'verwijst naar een veel recenter verleden', te transformeren tot een derde betekenis die dient 'om de tegenwoordige ervaringen te interpreteren' (p. 14).

Een historiserende benaderingswijze is blijkbaar geen waarborg voor interpretatisering. Historiserende sociologen dragen bij aan zo'n sociologisering van de werkelijkheid waar zij historische ontwikkelingen in termen van betekenis onderzoeken. Niet altijd echter worden de verschijnselen die object zijn van hun onderzoek gesociologiseerd en wordt de sociale constructie ervan zichtbaar gemaakt. Waar dat achterwege blijft is ook in de historiserende sociologie van naturalisering sprake.

7. Verklaringen voor naturalisering

Hoe is het te begrijpen dat verklarende en historiserende sociologen, ondanks hun gerichtheid op mechanismen en processen, vaak een deel van hun object van onderzoek als natuurlijk

gegeven opvatten en de sociale constructie daarvan veronachtzamen? Een eerste verklaring zou kunnen schuilen in hun betrekkelijk geringe aandacht voor 'theoretische sociologie'. Anders dan sociologische theorie, samenhangende hypothesen over de empirische werkelijkheid, gaat theoretische sociologie over wat de werkelijkheid theoretisch tot een sociale maakt. Dat laatste blijft zowel in verklarend als in historiserend sociologisch onderzoek nogal eens onbesproken. In beide worden theorieën en hypothesen ontwikkeld en beproefd om de variatie in verschijnselen of verschillen in de omgang ermee te verklaren, maar de veranderende aard van die verschijnselen zelf blijft vaak ongeanalyseerd. Zo'n theoretisering van het object van de sociologie lijkt vooral aandacht te krijgen van sociologen van opkomende benaderingswijzen, die met typerende formuleringen over het object van 'hun' sociologie het bestaansrecht ervan willen legitimeren. Dat is bijvoorbeeld waar te nemen in de etnomethodologie (Button, 1991; Garfinkel, 1967) en de tekstsociologie (Bourdieu, 1982; Hak, 1988).

Een tweede verklaring voor naturalisering zou kunnen schuilen in de betrekkelijk grote scheiding tussen theoretische sociologie en empirisch onderzoek. Als gevolg daarvan werken theoretische ontwikkelingen vaak maar beperkt door in de empirische sociologie. Onderzoekers richten zich bijvoorbeeld eerder op de 'empirische' Weber dan op de 'theoretische'. Zijn theoretisering van het object van de sociologie (Weber, 1925, p. 1-30) en zijn suggestie om de sociale werkelijkheid te definiëren als geïnterpreteerde werkelijkheid vinden misschien daarom minder doorwerking in empirisch sociologisch onderzoek.

Een derde factor die aan naturalisering ten grondslag zou kunnen liggen is de beperkte doorwerking van aan de sociologie externe ontwikkelingen. Het taalfilosofische inzicht bijvoorbeeld dat objecten pas kenbaar worden als zij worden benoemd, en dat benoeming altijd selectie (van woorden) en dus interpretatie inhoudt (Searle, 1983), heeft in empirisch sociologisch onderzoek misschien daarom weinig doorwerking gevonden.

Een vierde verklaring zou kunnen zijn dat een omschrijving van het object van de sociologie in termen van betekenis als te beperkend wordt gezien (zie bijvoorbeeld Wilterdink, 1989). Dat is theoretisch al niet te verdedigen omdat verschijnselen alleen in 'geselecteerde' woorden worden gevangen en alleen daarom al onderhevig zijn aan betekenisgeving. Het probleem wordt dan wiens woorden in de sociologie gelden, die van de onderzochten, of die van de sociologen die hen onderzoeken. Logisch zijn er bovendien alleen zinvolle relaties te leggen tussen fenomenen als deze in eenzelfde taal zijn verwoord. Verklarende sociologen proberen dit probleem op te lossen door in hun mechanismen betekenissen als verbindingsschakel te laten functioneren, maar dat is onvoldoende, omdat voor sociologen met deze betekenissen ook de objecten van hun onderzoek worden geconstrueerd.

Een vijfde verklaring zou 'alledaags positivisme' kunnen zijn. In de alledaagse taal bestaan veel dingen eenvoudig. In de alledaagse vanzelfsprekendheid blijft onbesproken dat feiten niet gegeven zijn, maar het resultaat van interpretatie. In processen van ideologische dominantie worden deze interpretaties als aanduidingen van natuurlijke gegevens voorgesteld. Sociologisch zijn deze 'gegevens' het gevolg van een sociaal proces, van 'naturalisering'. Sociologen die sociale verschijnselen voor feiten houden zijn onderhevig aan ideologische dominantie-effecten, aan 'de macht van de vanzelfsprekendheid' (Komter, 1990). Met hun introductie van ge-

venheden voegen sociologen zich daar naar, noemen zij niet alleen iets 'crimineel' of 'ziek' wat zo genoemd wordt, maar houden zij ook wat met zulke namen wordt aangeduid als vanzelfsprekend voor gegeven.

Een zesde grond voor naturalisering zou de aandacht voor verklaring kunnen zijn. De sociologie heeft een ontwikkeling doorgemaakt van beschrijving naar verklaring. Ook in het onderzoek binnen de Nederlandse verklarende en historiserende sociologie is deze ontwikkeling te signaleren. De aandacht is daarom vooral gericht op de analyse van mechanismen en processen, en wellicht daarom minder op de te verklaren verschijnselen. Als de vraag naar het waarom overheerst, naar de condities waaronder iets gebeurt, naar de beweegredenen van mensen, wordt het te verklaren verschijnsel vaak impliciet voor gegeven gehouden. Vragen worden dan hoe iemand 'crimineel' wordt, of hoe iemand 'een ziekte' oploopt, niet zozeer wat 'criminaliteit' en 'ziekte' voor sociale verschijnselen zijn.

Naturalisering is iets dat vaak ook plaatsvindt omdat het in taalgebruik haast onvermijdelijk is. Het gebeurt al als iets met een zelfstandig naamwoord wordt aangeduid. Met het gebruik daarvan wordt iets als een gegeven gepresenteerd dat vaak in een proces van 'nominatisatie' tot een gegeven geconstrueerd is (Nijhof, 1989a, 1992a).

Deze verklaring voor naturalisering hangt samen met een meer algemeen idee over de werking van taal. In de sociologie en daarbuiten wordt taal nog vaak opgevat als een transparant medium dat de werkelijkheid afbeeldt. Die opvatting gaat aan twee kenmerken van taal voorbij. Het eerste is dat taal zelf een sociaal gevormd instrument is. Met het gebruik daarvan worden daarom altijd tijdelijke fenomenen verwoord. Het tweede kenmerk is dat deze taal op haar beurt vormend is voor de sociale werkelijkheid. In taal wordt de sociale werkelijkheid niet beschreven, maar geconstitueerd, en in zijn aard geconstrueerd. Juist in beschrijvend taalgebruik wordt de sociale werkelijkheid genaturaliseerd. Met een beschrijving van X wordt gesuggereerd dat er zoiets als X bestaat. Deze taal produceert echter de sociale werkelijkheid van een onvermijdelijk historisch en dus veranderlijk sociaal fenomeen als een gegeven X. De constructieopvatting over taal maakt een rigoureuus constructivisme in de sociologie mogelijk.

8. Conclusie en discussie

Het inzicht dat de sociale werkelijkheid er niet eenvoudig is, maar in praktijken van betekenisgeving wordt geconstrueerd, maakt sociologie tot een gecompliceerde discipline. Vanwege die constructie zijn sociale verschijnselen altijd tijdelijke en lokale. De sociologie heeft tot taak de voortdurende constructie van sociale verschijnselen te beschrijven en te verklaren.

Met de aandacht van verklarende en historiserende sociologen voor mechanismen en processen zijn zij op deze sociale constructie gericht. Daarmee is het object van hun onderzoek echter niet geheel gesociologiseerd. In zowel verklarende als historiserende sociologische studies worden zowel de verschijnselen waarop die mechanismen en processen betrokken worden, als de omstandigheden die als context, conditie of oorzaak worden ingevoerd, vaak nog als gegeven gezien. Beide kunnen variëren in frequentie of intensiteit, of naar de omgang ermee,

maar de verschijnselen zelf blijven nogal eens als naar hun aard gegeven gepresenteerd. De praktijken en processen worden dan niet betrokken in de constructie van de verschijnselen zelf. In onderzoek waarin dat achterwege blijft is van naturalisering sprake, zij het partieel.

Hoe kan ook de interpretatisering van onafhankelijke en afhankelijke variabelen worden bevorderd? Een eerste weg is de benaming van een verschijnsel niet meer op te vatten als de beschrijving of afbeelding van een object, maar als een sociale praktijk, als een act van interpretatie en ook deze praktijk tot object van onderzoek te nemen. Door benoeming en de mogelijke variatie tot voorwerp van onderzoek te maken, kan de differentiële sociale constructie van een als gegeven gedacht verschijnsel zichtbaar worden gemaakt. Het onderzoek van Atkinson naar de benaming als 'zelfdoding' is hiervoor exemplarisch.

Een tweede weg is vermijden dat de benoeming van verschijnselen door de onderzoeker wordt opgelegd en bewerkstelligen dat de benoemingspraktijken van onderzochten voorwerp van onderzoek worden. In die onderzoekpraktijk vooral schuilt de betekenis van wat 'kwalitatief' sociologisch onderzoek genoemd wordt, en ook van een methode als de door Glaser en Strauss sedert 1967 ontwikkelde 'grounded theory' (Strauss & Corbin, 1990). Dat zou betekenen dat verklarend onderzoek door middel van statistische relaties tussen theoretisch gedefinieerde verschijnselen op aggregaat-niveau zou moeten worden voorafgegaan door kwalitatief sociologisch onderzoek naar de lokale constructie van datgene dat met de variabelen wordt beoogd te meten.

Langs deze wegen kan in de sociologie ideologisch conformisme aan processen van naturalisering worden voorkomen.²

Noten

1. Gerhard Nijhof is hoogleraar Medische Sociologie aan de Universiteit van Amsterdam.
2. Ik dank T. Hak en vooral H. Jansen voor hun analyse van eerdere versies van dit artikel en J. Goudsblom voor zijn commentaar op een deel ervan.

Literatuur

- Atkinson, J.M. (1978). *Discovering suicide; studies in the social organization of mudden death*. London: MacMillan.
- Bernasco, W. (1996). Onderhandelingen binnen huishoudens en de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen: de waarde van contracten. In H. Ganzeboom & S. Lindenberg (red.), *Verklarende sociologie* (p. 257-272). Amsterdam: Thesis Publishers.
- Bernasco, W., Giesen, D. (1997). De strategische waarde van het huwelijk voor de arbeidsdeling tussen levenspartners; naar een verklaring voor de relatie tussen samenlevingsvorm en arbeidsdeelname van vrouwen. *Mens & Maatschappij*, 72, 2, 115-131.
- Bos, G.A.M. Van den (1989). *Zorgen van en voor chronisch zieken*. Amsterdam: Bohn, Scheltema & Holkema.
- Bourdieu, P. (1982). *Ce que parler veut dire*. Paris: Fayard.
- Brinkgreve, C., Onland, J., Swaan, A. de (1979). *Sociologie van de psychotherapie 1: Het psychotherapeutisch bedrijf*. Utrecht: Het Spectrum.
- Button, G. (ed.) (1991). *Ethnomethodology and the human sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dijk, L. van, Siegers, J. (1996). Sociale normen, sociale netwerken en het arbeidsaanbod van vrouwen met jonge kinderen; inpassing van normen in een rationele keuzeverklaring. In Ganzeboom, H. & S. Lindenberg, (red.), *Verklarende sociologie; opstellen voor Reinhard Wippler* (pp. 201-218). Amsterdam: Thesis Publishers.
- Doorne-Huiskes, A. van & Tazelaar, F. (1996). Netwerken van vrouwen en mannen en kansen op de arbeidsmarkt. In H. Ganzeboom & S. Lindenberg (red.), *Verklarende sociologie; opstellen voor Reinhard Wippler* (pp. 219-240). Amsterdam: Thesis Publishers.
- Durkheim, E. (1897). *Le suicide*. Paris: Alcan, Presse Universitaire de France, 1960.
- Elias, N. (1939). *Ober den Prozess der Zivilisation; soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Basel: Haus zum Falken.
- Freidson, E. (1970). *Professional dominance*. New York: Atherton Press.
- Gadourck, I. (1996). Gedrag en handeling in de sociologie; enkele beschouwingen over de sociologie als sociale en als gedragswetenschap. In Ganzeboom, H. & S. Lindenberg (red.), *Verklarende sociologie; opstellen voor Reinhard Wippler* (pp. 45-64). Amsterdam: Thesis Publishers.
- Ganzeboom, H.B.G. (1984). *Cultuur en informatieverwerking*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Ganzeboom, H. (1989). *Cultuurdeelname in Nederland; een empirisch theoretisch onderzoek naar determinanten van deelname aan culturele activiteiten*. Assen: Van Gorcum.
- Ganzeboom, H. & Lindenberg, S. (red.) (1996). *Verklarende sociologie; opstellen voor Reinhard Wippler*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Garfinkel, H. (1967). *Studies in ethnomethodology*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society; outline of the theory of structuration*. London: Polity Press.
- Glebbeeck, A. (1996). Verschuivende ongelijkheid. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 22, 4, 711-727.
- Goudsblom, J. (1992). *Vuur en beschaving*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Goudsblom, J. (1996). Rationele en andere keuzes: kanttekeningen bij het rationele keuze model. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 22, 4, 620-630.
- Hak, A. (1988). *Tekstsociologische analyse*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Jong Gierveld, J. de, Dykstra, P.A. (1996). Eenzaamheid komt en gaat met de tijd; effecten van veranderingen in het sociale netwerk en in gezondheid van 55-plussers op hun mate van eenzaamheid. *Mens & Maatschappij*, 71, 3, 189-208.
- Konter, A. (1990). *Omstreden gelijkheid; de macht van de vanzelfsprekendheid in huwelijksrelaties*. Amsterdam: SUA.
- Lindenberg, S. (1996a). Continuities in the theory of social production functions. In H. Ganzeboom & S. Lindenberg (red.), *Verklarende sociologie; opstellen voor Reinhard Wippler*. (pp. 169-184). Amsterdam: Thesis Publishers.
- Lindenberg, S. (1996b). 'Low evidence' situations in the sociale en historische wetenschappen. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 22, 4, 610-619.

- Nijhof, G. (1986). Over een teksociologische methodologie van geschiedlezing. *Kennis en Methode*, 10, 4, 331-347.
- Nijhof, G. (1989a). On naturalization in health care. In B. Torode (ed.), *Text and talk as social practice* (pp. 136154). Dordrecht: Foris.
- Nijhof, G. (1989b). Over de methodologie van beschrijving en interpretatie in Eliaans historisch- sociologisch onderzoek. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 16, 1, 70-88.
- Nijhof, G. (1989c). Het maatschappelijke als tekst; een reactie op Nico Wilterdink. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 16, 3, 76-90; Enig laatste commentaar op Wilterdink. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 16, 3, 106-108.
- Nijhof, G. (1992a). Macht, naturalisering en benaming. *Kennis en Methode*, XVI, 191-205.
- Nijhof, G. (1992b). Over de constructie van vraag en aanbod in de gezondheidszorg. *Gezondheid en Politiek*, 10, 1, 27-29.
- Potter, J. & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology*. Newbury Park: Sage.
- Searle, J.R. (1983). *Intentionality; an essay in the philosophy of mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, J.R., (1995). *The construction of social reality*. New York: The Free Press.
- Steverink, N. (1996). *Zolang mogelijk zelfstandig; naar een verklaring van oriëntatie ten aanzien van opname in een verzorgingshuis onder fysiek kwetsbare ouderen*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Stolk, . van & Wouters, C. (1983). *Vrouwen in tweestrijd*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Strauss, A. & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research; grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park: Sage.
- Swaan, A. de (1979). *Uitgangbeperking en uitgaansangst; over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Swaan, A. de (1996a). Rationele keuze als proces; nut en onnut van formele theorie in de historische sociologie. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 22, 4, 593-609.
- Swaan, A. de (1996b). Nawoord. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 22, 4, 631-635.
- Swaan, A. de (1997). Uitdijende kringen van desidentificatie. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 24, 1, 3-23.
- Tijhuis, M. (1994). *Social networks and health*. Utrecht: NIVEL.
- Tijhuis, M. (1996). Kenmerken van sociale netwerken en gezondheid. *Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg / Gezondheid en Samenleving, Katern 'Medische sociologie: empirisch theoretisch onderzoek'*, 74, 2, 23-28.
- Tilburg, T. van, Sonderen, F. van & Ormel, J. The measurement of reciprocity in ego-centered networks of personal relationships. *Social Psychology Quarterly*, 54, 54-66.
- Ultee, W., Arts, W. & Flap, H. (1992). *Sociologie; vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Uunk, W., Groenewegen, P., Dekker, J. (1992). Verwijzingen van huisartsen en fysiotherapeuten: een verklaring en analyse van verschillen tussen huisartsen. *Mens & Maatschappij*, 67, 4, 389- 411.
- Weber, M. (1965). Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. In M. Weber, *Die protestantische Ethik*, (pp. 29-277). Munchen: Siebenstern Taschenbuch Verlag. (Oorspronkelijk in: Archiv ar Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 1904-1905) .
- Weber, M., (1960). *Wirtschaft und Gesellschaft; Grundriss der verstehenden Soziologie* (Hrsg. J. Winckelmann). Tubingen: J.C.B. Mohr, 1960 (oorspronkelijke editie: 1925).
- Wilterdink, N. (1989). De maatschappij als teks; een reactie op Gerhard Nijhof. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 16, 1, 70-88; De maatschappij is geen tekst en ook geen ding. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 16, 1, 91-105.